

рэагуе на яго, і таму імкнецца стаць суб'ектам. Складанае перапляценне прымет суб'екта і аб'екта дае адрасатны актант, які з'яўляецца адным з асноўных элементаў глыбіннай структуры сказа.

<sup>1</sup> Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М., 1974. С. 127, 158.

<sup>2</sup> Филлмор Ч. //Новое в зарубежной лингвистике. М., 1961. Вып. 10. С. 405.

<sup>3</sup> Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 124.

<sup>4</sup> Норман Б. Ю. Грамматика говорящего. СПб., 1994. С. 163—164.

<sup>5</sup> Беднягина Э. К. //Ученые записки. Т. 244. Иностранные языки. Вып. 22. Немецкий язык. М., 1971. С. 9.

І. К. GERMANOVICH

## І. А. КІСЯЛЁЎ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Ігар Аляксеевіч Кісялёў нарадзіўся 17 сакавіка 1928 года ў горадзе Рагачове Гомельскай вобласці ў сям'і настаўнікаў. З 1930 па 1939 год сям'я жыла ў вёсцы Самахвалавічы Мінскага раёна, потым у Чырвоным Урочышчы пад Мінскам, калі ж пачалася Вялікая Айчынная вайна, эвакуіравалася ў Кавялкінскі раён Мардоўскай АССР. Пасля вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў вярнулася на радзіму і пасялілася ў Мінску. Тут І. А. Кісялёў у 1949 годзе скончыў сярэднюю школу і паступіў на філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагогічнага інстытута імя М. Горкага. Скончыўшы інстытут, выкладаў рускую мову і літаратуру ў Худавецкай сярэдняй школе Крупскага раёна Мінскай вобласці, затым чатыры гады ў Пінскім педвучылішчы. У 1959 годзе пераехаў у Мінск, некаторы час быў інспектарам Заводскага раённага аддзела народнай асветы, а ў 1963 паступіў у аспірантуру па спецыяльнасці «руская мова» пры Мінскім дзяржаўным педагогічным інстытуце імя М. Горкага. З гэтым інстытутам было звязана ўсё яго далейшае жыццё. Пасля аспірантуры ён працаваў асістэнтам, старшым выкладчыкам, з 1970 года — дацэнтам, з 1979 — прафесарам кафедры рускай мовы факультэта педагогікі і методыкі пачатковага навучання, дзесяць гадоў (1983—1993) загадваў ёю. У 1966 годзе абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму «Указальныя часціцы ў рускай і беларускай мовах», у 1978 — доктарскую на тэму «Часціцы ў сучасных усходнеславянскіх мовах». Памёр 2 кастрычніка 1994 года.

І. А. Кісялёў з'яўляецца аўтарам звыш 50 навуковых публікацый. Галоўнымі аб'ектамі яго даследаванняў былі граматыка і фразеалогія ўсходнеславянскіх моў.

У 1976 годзе выйшла з друку манаграфія І. А. Кісялёва «Частицы в восточнославянских языках». Часціцам як лексіка-граматычнаму класу слоў прысвечана многа навуковых прац, асабліва ў пасляваенны перыяд. Аднак у гэтых працах разглядаліся толькі асобныя разрады часціц або асобныя аспекты праблемы, прычым пераважна на матэрыяле якой-небудзь адной усходнеславянскай мовы. Манаграфія І. А. Кісялёва была першым абагульняючым даследаваннем усіх часціц рускай, беларускай і ўкраінскай моў у параўнальна-супастаўляльным плане.

Ва «Уводзінах» выкладзены арыгінальны погляд на моўную прыроду часціц. Аўтар лічыць, што часціцам уласціва лексічная знамянальнасць, але яна бывае трох узроўняў — вышэйшага, сярэдняга і ніжэйшага. Узровень лексічнай знамянальнасці адной і той жа часціцы не пастаянны і цалкам залежыць ад яе ролі ў сказе. З'яўляючыся неабходным кампанентам сінтаксічнай канструкцыі, выяўляючы незалежнае ад іншых слоў значэнне і выступаючы ў функцыі асобнага члена сказа, часціца мае вышэйшы ўзровень лексічнай знамянальнасці і набліжаецца да слоў самастойных, а пры поўнай адсутнасці ўсіх гэтых прымет — ніжэйшы ўзровень лексічнай знамянальнасці і змыкаецца са словамі службовымі. Час-

ціцы, якія з'яўляюцца неабходнымі кампанентамі сінтаксічнай канструкцыі і разам з якімі-небудзь паўназначнымі словамі удзельнічаюць у выражэнні члена сказа, але асобна ад гэтага слова выступаць у функцыі яго не могуць, маюць сярэдні ўзровень лексічнай знамянальнасці і займаюць прамежкавае становішча між самастойнымі і службовымі словамі. Гэтая іерархія ўзроўняў лексічнай знамянальнасці часціц аўтарам пераканаўча праілюстравана прыкладамі сінтаксічных канструкцый рускай літаратурнай мовы.

У манаграфіі часціцы па іх агульнаму значэнню падзелены на тры групы: лексіка-сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя. Праўда, гэты падзел чамусьці прыняты апырна, навуковая мэтазгоднасць яго не толькі не абгрунтавана, але нават і не агаворана. А між тым у лінгвістычнай літаратуры апошніх гадоў вядомы і іншыя класіфікацыі, і з імі нельга не лічыцца.

Кожнай з названых груп часціц прысвечана асобная глава. Главы будуцца па аднаму плану: спачатку даецца агульная характарыстыка прыналежных да групы часціц і пералік разрадаў іх па функцыях, якія яны выконваюць у звязным маўленні, затым усе часціцы кожнага разраду аналізуюцца паасобку. Сам аналіз часціц вызначаецца многапланавасцю. Ён уключае ў сябе высвятленне і іх паходжання, і асаблівасцей ужывання ў сінтаксічных канструкцыях, і сэнсавых адценняў, і стылістычнай прыналежнасці. Пры гэтым галоўная ўвага звернута на функцыянальны аспект часціц.

Часціцы рускай мовы бяруцца як зыходныя. У выніку глыбокага іх разгляду на багатым фактычным матэрыяле розных функцыянальных стыляў аўтару ўдалося ўдакладніць і паглыбіць традыцыйныя ўяўленні аб лексіка-граматычных уласцівасцях асобных часціц, аб наяўнасці сярод іх полісеміі, аманіміі, сінаніміі і антаніміі, аб ролі і месцы гэтых слоў у закончаных адзінках маўлення, аб семантычных прырашчэннях і пераўтварэннях у выпадку аб'яднання адной з другой або прымацавання да пэўнага члена сказа, аб іх удзельнай вазе ў складзе сінтаксічна непадзельных сказаў і фразеалагічных зваротаў.

Яшчэ больш цікавых і свежых нагляданняў зроблена над украінскімі і асабліва беларускімі часціцамі, якія пакуль што вывучаны недастаткова поўна. Яны разглядаюцца аналагічным спосабам пасля кожнай рускай часціцы як эквівалентныя.

Усебаковы параўнальна-супастаўляльны аналіз суадносных часціц трох блізкароднасных усходнеславянскіх моў дазволіў выявіць факты тоеснасці, падабенства і адрознення гэтых слоў у кожнай з іх з боку лексічнага, семантычнага і функцыянальнага, абумоўленыя пэўнымі інтра- і экстралінгвістычнымі фактарамі.

Манаграфія І. А. Кісялёва «Частицы в восточнославянских языках» прызнана спецыялістамі як вельмі сур'ёзнае навуковае даследаванне.

Цікавыя апрацаваны І. А. Кісялёвым «Фразеологический словарь русского языка» (1985). Ён адрасаваны школьнікам і настаўнікам-славеснікам, па характару з'яўляецца тлумачальным, уключае ў сябе каля 900 слоўнікавых артыкулаў. За аб'ект разгляду ўзяты фразеалагізмы, якія сустракаюцца ў мастацкіх творах рускай класічнай і савецкай літаратуры, што вывучаюцца ў IV—X класах сярэдняй школы, прычым не ўсе іх структурна-семантычныя тыпы. Так, не ўвайшлі ў слоўнік фразеалагічныя спалучэнні, адзін з састаўных кампанентаў якіх па ўжыванню свабодны, а другі — звязаны (*закадычный друг*, *щекотливое положение*), устойлівыя звароты тэрміналагічнага характару (*берцовая кость*, *равнобедренный треугольник*), прыказкі, прымаўкі і крылатыя выслоўі (*что в лоб*, *что по лбу*, *цыплят по осени считают*, *безумству храбрых поем мы песню*).

Слоўнікавыя артыкулы маюць такую будову: заглавак, стылістычная памета, тлумачэнне значэння, указанне на наяўнасць фразеалагізмаў-сінонімаў, тэкставыя ілюстрацыі.

У якасці загалойка выступае сам фразеалагізм. Фразеалагізмы размяшчаюцца ў алфавітным парадку па першаму іх састаўному кампаненту безадносна ад таго, знамянальным ці службовым словам ён з'яўляецца. Пры гэтым улічаны факультатыўныя і варыянтныя састаўныя кампаненты. Першыя з іх даюцца ў ломаных дужках, а другія — у круглых, напрыклад: <Вот> то-то и оно <то>, гнуть спину (горб, хребет, хрип). Галоўныя кампаненты субстантыўных фразеалагізмаў фіксуюцца ў зыходных формах (*альфа* и *омега*, *запретный плод*), а дзеяслоўных — у форме інфінітыва незакончанага трывання з указаннем за ёю ў дужках і інфінітыўнай формы закончанага трывання, напрыклад: **отправлять (отправить)** на тот свет. Калі ж дзеяслоў у фразеалагізме замацаваўся толькі ў адной форме, то ён падаецца менавіта ў ёй: **на роду написано, отсохни у меня язык**. Пасля некаторых фразеалагізмаў прыводзяцца займеннікі або займеннікавыя прыслоўі (*каким, кому, где, куда* і г. д.) для паказання найбольш характэрных або магчымых сінтаксічных і сэнсавых сувязей фразеалагізма з кантэкстам, напрыклад: **запускать/запустить руку в о ч т о , к у д а**. Са стылістычных прымет ужываюцца толькі тры: стыль кніжны, прастамоўны, устарэлы. Адсутнасць прыметы паказвае на прыналежнасць фразеалагізма да размоўнага стылю або на яго стылістычную нейтральнасць. Тлумачэнне фразеалагізмаў даецца лаканічна пры дапамозе слоў-сінонімаў, словазлучэнняў або апісальных канструкцый. Пасля тлумачэння прыводзяцца, калі ёсць, сінанімічныя фразеалагізмы, затым адзін-два прыклады выкарыстання фразеалагізма ў тэксе з указаннем аўтара і твора. Агульны выгляд слоўнікавых артыкулаў такі:

**Без задних мыслей.** *Прост.* Откровенно, искренне, без тайных умыслов.

С обеих сторон примирение было откровенно и *без задних мыслей*, что, разумеется, не помешало нам через неделю разойтись еще далее (А. Герцен. Былое и думы).

У аўтарскіх «Уводзінах» раскрыта лінгвістычная сутнасць фразеалагізмаў як моўных адзінак, прынцыпы адбору іх для слоўніка, а таксама прынцыпы будовы слоўнікавых артыкулаў.

І. А. Кісялёў аўтар і «Русско-белорусского фразеологического словаря» (1991). У ім каля 800 слоўнікавых артыкулаў. Прынцыпы будовы іх, як і сам адбор фразеалагізмаў, такія ж, што і ў папярэднім слоўніку, толькі ў артыкулах пасля разгляду рускага фразеалагізма прыводзяцца з тэкставымі ілюстрацыямі эквівалентныя яму беларускія фразеалагізмы, напрыклад:

**Подпускать (подпустить) турёсы <на колёсах> к о м у .** Привирать, присочинять, не совсем правдиво рассказывать.

\* **Вёрзці грушы (грушкі) на вярбе к а м у .**

Парубки рассыпались перед ними [молодицами] мелким бесом и *подпускали турёсы* (Н. Гоголь. Вечер накануне Ивана Купалы). \* Але цішком самі сабе напэўна мыслілі другое: «Спяваеш добра, ды ці тое? *Вярзеш, брат, грушу на вярбе*» (Я. Колас. Новая зямля).

Гэты слоўнік таксама прызначаны для школ. Каштоўнасць яго ў тым, што ён з'яўляецца першым у нашай лексікаграфіі перакладным даведнікам эквівалентных фразеалагізмаў рускай і беларускай моў.

І. А. Кісялёў многа часу аддаваў падрыхтоўцы вучэбнай літаратуры па рускай мове для педагогічных інстытутаў. Так, ён сааўтар вучэбнага дапаможніка для студэнтаў-завочнікаў «Современный русский язык: Служебные части речи. Модальные слова. Междометия» (1971; 2-е выд., перапр., 1982). Пад яго агульнай рэдакцыяй і пры актыўным удзеле створаны такія

вучэбныя дапаможнікі, як «Сборник диктантов по орфографии и пунктуации» (1982), «Контрольные работы по современному русскому языку» (1985), вучэбны дапаможнік для факультэтаў педагогікі і методыкі пачатковага навучання «Современный русский язык» у трох кнігах: 1. Лексикология. Фразеология (1990); 2. Словообразование. Морфология (1992); 3. Синтаксис. Пунктуация (1994).

І. А. Кісялёў часта выступаў у друку з артыкуламі па праблемах руска-беларускага міжмоўнага ўзаемадзеяння, выкладання гэтых блізкароднасных моў у школах і вышэйшых навучальных установах, з дакладамі і паведамленнямі на розных навуковых і метадычных канферэнцыях, у тым ліку і на VII Міжнародным кангрэсе выкладчыкаў рускай мовы і літаратуры (1990). Яго творчая спадчына з'яўляецца важкім укладам у нашу мовазнаўства і вучэбную літаратуру.

Г. П. КЛІМЕНКА

## ПРА ІНДЫВІДУАЛЬНЫЯ СЛОЎНЫЯ АСАЦЫЯТЫЎНЫЯ ПАЛІ

Звычайна асацыятыўныя палі (АП) вызначаюцца ў выніку свабоднага асацыятыўнага эксперыменту з фіксацыяй першага адказу-рэакцыі на зададзенае слова-стымул. Эксперымент, у якім прапануецца даць рэакцыі-асацыяцыі на шматлікія стымулы, праводзіцца звычайна з дастатковай колькасцю інфармантаў, што дазваляе пабудаваць АП для ўсіх гэтых стымулаў на падставе адказаў некалькіх дзесяткаў, сотняў, а магчыма, і тысячы інфармантаў. У цэнтры АП знаходзіцца стымул, на які ўносьбітаў мовы ўзнікаюць тыя ці іншыя асацыяцыі, што і складаюць АП.

Стратэгіі асацыіравання значна адрозніваюцца ў залежнасці ад шэрагу фактараў і перш за ўсё ад семантычнай характарыстыкі стымулу; яны неаднакратна разглядаліся спецыяльна. Мяркуецца, што такія АП сістэмнага тыпу, што ўзнікаюць у выніку эксперыменту з тымі ці іншымі групамі інфармантаў (напрыклад, у групах з 10, 100, 500 ці 1000 чалавек), адлюстроўваюць пэўныя адносіны, што існуюць у лексічнай сістэме. Адзначана ўстойлівасць ядзерных (утвораных з ліку найбольш частых слоўных асацыяцый) частак АП пры рухомасці іх перыферычных частак (што ўключаюць адносна рэдкія асацыяцыі). АП, звязаныя з семантыкай слова-стымулу, адлюстроўваюць асаблівасці гэтай семантыкі, семантычныя сувязі слова з іншымі словамі, а таксама некаторыя іншыя фактары (напрыклад, узрост, пол, адукацыйны ўзровень і прафесійную прыналежнасць інфармантаў), але перш-наперш — асаблівасці нацыянальнай мовы, на якой праводзіцца эксперымент.

Прывядзем у якасці прыкладу АП слова *стары* па дадзеных «Асацыятыўнага слоўніка беларускай мовы» А. І. Цітовай (1981). Асацыяцыі даюцца паводле убываючай частаты, паказанай у дужках: *дзед* (501), *чалавек* (234), *дуб* (71), *малады* (56), *пень* (37), *дзядуля* (27), *сівы* (25), *малы* (23), *барада*, *клён* (20), *бацька* (19), *сябар* (16), *дурань*, *дзядок* (14), *дом*, *знаёмы* (10), *добры*, *сад* (8), *немачны* (7), *выкладчык*, *дрэва*, *сівізна*, *чорт* (5), *мудры*, *мужчына*, *разумны*, *хрыч*, *успаміны* (4), *мудрасць* (3), *былое*, *вялікі*, *гарбаты*, *горад*, *дапамога*, *жанаты*, *згорблены*, *зялёны*, *кіёск*, *конь*, *немалады*, *цар* (2), *аловак*, *восемдзесят*, *гісторыя*, *душэўны*, *зморшчаны*, *малодшы*, *мой*, *нядужы*, *разумны*, *рухавы*, *селянін*, *слухае*, *спатканне*, *стройны*, *трун*, *хлеў*, *хрэн*, *чабан*, *човен* (1).

К. Юнг, які шырока ўвёў у псіхалогію паняцце асацыяцыі, у тым ліку слоўнай, засяродзіўся болей на аналізе індывідуальных асацыяцый, а пытанне пра суадносіны індывідуальнага і сацыяльнага ў выніках асацыятыўных эксперыментаў па сутнасці справы не ставілася. Г. Кент і Н. Розанаў у 1910 г. апублікавалі сваю вядомую працу пра слоўныя асацыяцыі ў нездаровым душэўным стане (*in insanity*). Яны выкарысталі асацыятыўны эксперымент для ўстанаўлення тыпаў псіхічных захворванняў